

Теорія і методологія освіти

Особливості дослідження професійної самореалізації особистості у наукових теоріях та концепціях

(друга половина XX століття)

Валерій РАДУЛ,

доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Гострота проблеми особистості в сучасній ситуації простежується в науковій літературі й інноваційних пошуках, коли стверджується необхідність у цілісному педагогічному процесі суб'єкт-суб'єктних відносин, особистісно орієнтованому підході, гуманітаризації освіти тощо. Проблема особистості та її цілісність пропонується як протиположна безособистісній науці, технологізму й автоматизму. Гуманістично спрямований науковець повинен бути ознайомлений з основними теоріями особистості, мати уявлення про особистість як багатовимірну сутність, яка володіє потенціалом вільного, творчого зростання і прагне виявити свою індивідуальність, що розширює діапазон особистісного зростання та можливостей педагогічної дії.

Вивчення проблеми особистості, шляхів її становлення піднімають дослідника на наступний рівень філософських, соціальних, концепцій, теорій освіти тощо. Зокрема, у процесі соціалізації особистості формується досвід розуміння своїх можливостей і здібностей, необхідних для досягнення життєвої мети. «Мета є результат, що передбачається в свідомості, доступний розумінню самого суб'єкта, а також – інших людей» [17, с. 278].

Розкриваючи змістові характеристики людини, не можна не звернути увагу на сприйняття і розуміння нею себе самої, ставлення до себе і поведінки в середовищі життєдіяльності. У кожній людині в певний момент життя постає споглядальний образ самої себе, відбувається оволодіння тими або іншими рисами особистості й конкретними властивостями себе як одиниці діяльності, водночас виявляється більше або менше емоційне навантаження, потреба в оцінюванні себе та виробляються способи дії, що стають типовими у поведінці й застосовуються в буденному житті. Розкриттю проблеми «Я» в такому аспекті присвячена значна кількість досліджень. У цих працях простежується ідея, що власний образ та розуміння себе як особистості і суб'єкта діяльності змінюються у людини з переходом її з одного вікового рівня на інший, а також

залежно від статі, професії та належності до певної етнічної спільності з її традиціями і культурою (Л.У. Бороздіна, І.Е. Вігерчук, В.Н. Куніцина, В.А. Лабунська, Б.А. Єремєєв, З.Н. Лук'янова, Н.У. Накошна, А.П. Оконешникова, А.А. Чекаліна та ін.).

Значущим феноменом, наявним у дослідженнях характеристик «Я», вважається роль особистості в регулюванні поведінки і діяльності (О.О. Мелік-Пашаєв, О.В. Суворов та ін.). Людина може вибудовувати свою поведінку і виконувати дії на рівні власного буденного «Я», але вона не може здійснювати вчинки на рівні свого вищого «Я». У більшості людей буденна поведінка визначається буденним життєвим «Я», і воно, за А.Маслоу, ініціюється дефіцитарними потребами. Проте в критичних або екстремальних ситуаціях у деяких людей регулювання поведінки й діяльності починає виконувати вище «Я», при цьому в них актуалізуються побутові потреби. Водночас у цих самих дослідженнях розглядаються особистості (досить незначний відсоток), для яких основні цінності життя і культури стали їх суб'єктивно значущими цінностями, їх життєдіяльність переважно регулюється вищим «Я».

Вивчення сучасної спеціальної наукової літератури засвідчує, що у психології особистості вже склалися певні передумови для поглиблення

теоретико-методологічного аналізу й обґрунтування категорії «Я-концепція» (В.С. Агапов, Б.Г. Ананьєв, О.Г. Асмолов, І.В. Барішнікова, О.О. Бодальов, А.В. Брушлінський та ін.). Це дослідження з проблеми самовідношення, самооцінювання, самовизначення, самоствердження, уявлення особистості про себе в умовах спільної діяльності, впливу «Я-концепції» на мотивацію, духовні потреби, ціннісні орієнтації, соціально-психологічну адаптацію особистості, розвиток професійного «Я».

Різні теоретичні погляди й методологічні підходи до вивчення «Я-концепції» не співвідносяться одне з одним, оскільки різні вчені, відштовхуючись у своїх дослідженнях від різних завдань, обстоюють суперечливі погляди щодо зазначених категорій, їхніх структурних і змістових складових. Багато науковців вважають проблему «Я-концепції» вузькоспеціальною, в межах власного конкретно-наукового підходу (соціально-психологічного, медичного, вікового). Нерідко «Я-концепція» розглядається дослідником лише як компонент іншої проблеми або охоплена різними контекстами.

Поняття «особистість» ширше за поняття «Я-концепція». У визначенні «Я-концепції» в структурі особистості необхідно враховувати особливості її функціонального навантаження і змістову своєрідність. «Я-концепція» є в цьому контексті як певною мірою інтеграл індивідуальних, особливих, суб'єктно-діяльнісних характеристик. Розвиток особистості залежить від «Я-концепції», що охоплює інтегральну оцінку особистістю власних здібностей, бажань, резервів, можливостей, способу своєї об'єктивізації (життєва перспектива, сенс життя, мета далека і близька). Зокрема, «Я-концепція» – щодо професійної діяльності, «Я» ідеальне – в професійній діяльності.

Із поняттями «особистість» та «Я-концепція» тісно пов'язані поняття «само» – самовизначення, самопізнання, самоактуалізація, самовираження, самооцінка, самореалізація людини (як особливої системи, якій притаманні, разом із властивостями саморозвитку будь-якої системи, свої, специфічні, характерні лише їй як системі людській і пов'язані з її реальною самістю властивості). Вони потребують спеціального аналізу й розуміння в його диференційованому й інтегральному осмисленні (не лише на індивідуальному рівні в процесі онтогенезу, а й як явище філогенезу та культурно-історичного розвитку), відповідно до реалій сучасного соціального стану, з урахуванням зміни історичного середовища. Це важливо як оцінка можливостей збереження й створення людського світу і себе у ньому як носія історично нового рівня організації – здійснення соціального руху.

«Самість» може бути визначена як унікальна властивість–здатність самоздійснення, самозміни людини у відновленні й розширенні–зростанні людських можливостей–здібностей–потреб у світі, що вона створює й перетворює.

Зазначену проблему розглядали А.Адлер, Б.Г. Ананьєв, У.Джемс, Д.О. Леонт'єв, О.Ф. Лосєв, А.Маслоу, К.Роджерс, В.І. Слободчиков, К.Юнг та ін.

Останнім часом актуалізувалися поняття «самоактуалізація» та «самореалізація», що тісно пов'язані між собою, але різняться у змістовому навантаженні, у дослідженнях не лише чітко не розмежовуються, а й часто перебивають один одного чи мають різні нюанси в характеристиці.

Поняття «самоактуалізація» багатьма дослідниками розглядається як вроджена властивість (Г.Гольдштейн, Є.Є. Вахромов, А.Маслоу, К.Роджерс, Е.Фромм та ін.). Воно трактується як мета, як результат, як засіб. В одних випадках пов'язується з потребою самовираження в діяльності, незалежно від ступеня її суспільної значущості. «Самоактуалізація – це свідомо здійснювана суб'єктом практична діяльність, спрямована на розв'язання наявних проблем власної життєвої ситуації, наслідком якої є самозміна... й зміна життєвої ситуації» [5, с. 111]. В інших працях зазначається, що професійна самоактуалізація передбачає високу суспільну значущість діяльності індивіда: «Самоактуалізація пов'язана з людською потребою самоактуалізації, вона означає, що люди відчують потребу й прагнуть до реалізації всього того, що вони, ймовірно, можуть здійснити... Для самоактуалізуючих людей характерне велике бажання принести користь суспільству, вони поводять себе більш доброзичливо й дружньо, вони менш стурбовані власними проблемами» [18, с. 772–773].

Питання самореалізації вивчали Є.А. Андреев, Е.В. Галажинський, В.І. Громов, Н.Б. Крилова, Д.О. Леонт'єв, А.Маслоу, А.В. Мудрик, Н.Б. Нікітіна, К.Роджерс, К.Юнг та ін.

Відомий антрополог В.П. Алексєєв слушно зазначає, що в структуруванні процесу онтогенезу «якісна своєрідність відбору в людському суспільстві із самого початку знайшла своє вираження у зміні напрямку дії» [1, с. 290]. Це не суперечить і позиції П.К. Анохіна про системогенез, нарощування функціональних систем і водночас збереження базових основ у розвитку людини. Важливою особливістю людини є початково притаманна їй здібність виражати своє ставлення до інших, здібність, що формується особливим способом відтворення її середовища, її існування в діяльності і за допомогою діяльності. Тобто, як зазначав В.О. Лекторський, суб'єктивний досвід стає можливим лише в результаті ставлення до себе як до об'єкта, охопленого мережею об'єктивних відносин із предметами й іншими людьми [11, с. 126]. Зовнішні предмети стають для суб'єкта світом об'єктів, незалежних від нього і його свідомості, лише тоді, коли з'являється перший, елементарний акт самопізнання. Суб'єкт усвідомлює не тільки свою причетність до об'єктивної мережі відносин, а й унікальність власної позиції в світі. Вона виявляється, по-перше, в тому, що його тіло посідає таке місце в системі просторово-часових зв'язків, яке не займає жодний інший суб'єкт;

по-друге, в тому, що лише він має «внутрішній доступ» до власних суб'єктивних станів» [там само].

У взаєминах людина є суб'єктом, який реалізує нову дійсність. Становлення людини як суб'єкта особливої цілеспрямованої діяльності, такого, який творчо діє сам, організовує діяльність в її основних людських вимірах, здійснюється тому, що «суб'єкт у своїх діяннях, в актах власної творчої самодіяльності не тільки виявляється, а й твориться, і визначається» [19, с. 94]. У відносинах взаємодії, за яких і відбувається діяльність суб'єкта, забезпечується реальність поставання нових форм та рівнів розвитку живого, відбувається становлення соціального як реальності універсального буття, де зростання самоставлення перетворюється в мету, що становить основу його зростання як професіонала.

Розглядаючи проблему самореалізації в психоісторичному контексті, Е.В. Галажинський зазначає: у прагненні до самореалізації відбивається діалектика людства, його поступальний розвиток, що досягає такого рівня за умов, коли зовсім нестихийні, але до цього часу нечіткі, тенденції розвитку, які перебувають за суспільною свідомістю, починають усвідомлюватися не лише вузьким колом учених [6, с. 36]. Це масове первинне усвідомлення можливості охоплення сутнісних сил людини еволюцією як на рівні окремої особистості (онтогенез), так і на рівні людства (філогенез); виявляється у феноменах прагнення людей до самореалізації, самоактуалізації, саморозвитку як ознак виокремленої активної участі свідомості людей у здійсненні еволюційного процесу [там само].

Проблема самореалізації особистості стала новою для психолого-педагогічних досліджень, хоча вже у 20-х роках минулого століття певні її аспекти перебували в зоні уваги вчених (Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн). І лише з середини ХХ ст. вона стала предметом детального вивчення переважно гуманістичної й екзистенціальної психології (А.Ангьєл, Л.Бінсвангер, Дж.Бьюдженталь, К.Гольштейн, А.Маслоу, Р.Мей, К.Роджерс, Е.Фромм).

Серйозні дослідження в напрямі вивчення самореалізації та її аспектів починаються з 80-х років ХХ століття. Це праці, присвячені вивченню ролі діяльності в розвитку особистості (О.Г. Асмолов, Л.С. Виготський, В.В. Давидов, О.М. Леонтьєв, В.В. Рубцов, Д.І. Фельдштейн); характеру становлення й розвитку людини як особистості (К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, В.Г. Асєєв, О.Г. Асмолов, Л.І. Божович, А.В. Брушлінський, Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, Д.І. Фельдштейн, Д.Б. Ельконін); можливостей її саморегуляції, саморозвитку, самореалізації (К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, В.П. Зінченко, О.О. Конопкін, Л.О. Коростильова, Д.О. Леонтьєв, В.І. Слободчиков, В.В. Столін та ін.).

Зокрема, Л.О. Коростильова зазначає: «Багато філософів указують, що самореалізація особистості – проблема не тільки міждисциплінарна, а й міжпарадигмальна, в силу того, що нині не існує єдиної парадигми уявлення про самореалізацію

особистості. Ця проблема також відрізняється маргинальним характером, оскільки охоплює теми, які належать до проблемного поля різних наук» [10, с. 10].

Узагальнюючи різні погляди науковців на зазначену проблему, спостерігаємо, що більшість із них вважає питання самореалізації нині особливо важливим, оскільки воно пов'язується із самоздійсненням людини; причому на разі виокремлюється необхідність розгляду особливостей поєднання внутрішніх стимулів і зовнішніх умов саморозвитку.

Проблема самореалізації розглядається з різних позицій. У науці спостерігаються різні аспекти і напрями її дослідження. Д.О. Леонтьєв виділяє три рівні аналізу проблеми самореалізації особистості [12, с. 156–175]. Загальний, або філософський, рівень – це той, на якому розв'язуються питання про сутність людини, процесу самореалізації. Об'єктом дослідження є людина, що мислиться як родова істота, і людство в цілому. На соціологічному рівні вирішуються питання про шляхи й способи самореалізації особистості в конкретних соціокультурних умовах її існування. Об'єктом дослідження тут є соціум, конкретна суспільна структура. На психологічному рівні аналізуються особистісні якості й конкретні зовнішні умови, що дозволяють особистості продуктивно самореалізуватися. Тут вивчається мотиваційна основа самореалізації, зворотний вплив об'єктивної й суб'єктивної ефективності самореалізації на особистість і діяльність суб'єкта [там само].

На основі аналізу праць, присвячених окремим аспектам самореалізації, Л.О. Коростильова зазначає, що в цій проблемі виділяються такі аспекти вивчення: самореалізація як мета (вивчаються досягнення як метацинності), як стан (розглядається у зв'язку з питаннями задоволення самореалізацією), як результат (певний рівень особистісного розвитку за критерієм успіху – неуспіху, а також за наявністю властивостей, що сприяють самоздійсненню особистості), як підсумок (у дослідженнях, спрямованих на осмислення цілісних часових відрізків життєвого шляху) [10].

У загальній проблемі самореалізації Е.В. Галажинський виокремлює різні аспекти: продуктивний; особистісний, що дозволяє бачити потенціал самореалізації й рівень креативності особистості, спрямованої на світ і себе; процесуальний аспект, в якому виявляють себе проблеми процесу самореалізації в суб'єктивному часі й просторі життєвого світу особистості; діяльнісний аспект, що дозволяє виокремити проблеми спрямованості, вибіркової, мотивації, детермінації, регуляції діяльності, за допомогою якої особистість реалізує себе [6].

Питання сутності людини, її сутнісних сил і реалізації власної місії є визначальним у розв'язанні проблеми самореалізації, самоактуалізації. Першими ці питання вивчали західні психологи гуманістичного напрямку (К.Гольдштейн, А.Маслоу, К.Роджерс,

Е.Фромм), які розглядали прагнення до самоактуалізації.

Потребу в самоактуалізації К.Гольдштейн називав основою, провідною, оскільки реалізацію будь-якої іншої потреби розглядав як необхідну передумову для самоактуалізації. Відмінності у напрямках і меті самоактуалізації пов'язані з різними внутрішніми потенціями людей і різницею у перешкодах, що постають на шляху особистості, яка самоактуалізується із зовнішнім оточенням. Подолання цих перешкод спричиняє пристосування до середовища або оволодіння ним, здобуття ефективніших способів поведінки. При цьому К.Гольдштейн самоактуалізацію вважає жорстко соціально детермінованою – здатністю людини «використовувати всі свої можливості так, як це дозволяє навколишній світ» [14, с. 157].

Метою самореалізації, за К.Роджерсом, є бажання особи стати «самою собою», причому це прагнення властиве кожній людині від народження і в кожного є сили, необхідні для розвитку власних можливостей. Практично всі актуальні потреби людини підпорядковані меті – розвивати всі свої здібності, щоб зберегти й розвинути власну особистість [21, с. 3]. При цьому саморозвиткові й самоудосконаленню сприяє розбіжність уявлень особистості між «Я ідеальним» та «Я реальним». Звичайно, норми суспільства можуть перешкоджати процесу самореалізації, змушуючи людину прийняти нав'язані іншими цінності.

Уявлення про самореалізацію, за Е.Фроммом, передбачає наявність продуктивної активності, пов'язаної із задоволенням потреб: у встановленні зв'язків, захоплення, єднання зі світом; у трансцендентності, що пов'язана із відчуттям свободи й власної значущості; у коренях як здатності відчутти себе частиною світу; в ідентичності з самою собою й іншими; у системі орієнтації, необхідній для здійснення можливості діяти цілеспрямовано [25].

Найглибше проблема самореалізації репрезентована у працях А.Маслоу. Вчений визначав самоактуалізацію як неперервну реалізацію потенційних можливостей, здібностей і талантів, найповніше пізнання своєї місії чи покликання, долі, як найповніше пізнання й прийняття своєї власної початкової природи, як наполегливе прагнення до єдності, інтеграції, чи внутрішньої синергії особистості [14, с. 49]. А.Маслоу розглядав людину як «істоту бажуючу», що мотивована на пошук особистої мети. У характеристиці самоактуалізуючої особистості він надавав перевагу прагненню до досягнення метапотреб, що роблять життя людини осмисленим, наповненим, ведуть до вершинних хвилювань. Але шлях до самореалізації відкривається тільки після того, як людина задовольняє дефіцитарні потреби (базові, сутнісні). Після задоволення однієї потреби актуалізується інша. Задоволення потреб нижчого й середнього рівнів: фізіологічних, безпеки й захисту, належності й почуттів – створює основи для поставання надалі вищих потреб: у самоповазі,

самоактуалізації. Людина отримує можливість уважніше ставитися до себе, прислуховуватися до власних відчуттів; брати на себе відповідальність за обраний шлях, зрештою, досягати стадій само-реалізації.

Значущими характеристиками особистості А.Маслоу вважає ефективне сприйняття реальності й комфортні взаємини з нею; прийняття себе, інших, природи; спонтанність, простоту, безпосередність; слугування; відреченість, потребу в єднанні; автономність, незалежність від культури й середовища, волю й активність; свіжий погляд на речі; містичні й вищі хвилювання; відчуття спільності; глибокі міжособистісні відносини; демократичність; уміння відрізнити засіб від мети, добро від зла; філософське почуття гумору; креативність; прийняття в повсякденному житті побутових цінностей [13; 14].

У дослідженнях К.Роджерс виділяє такі особистісні характеристики: відкритість до хвилювання (що виявляється в повноті вміння відчувати себе, свої хвилювання, почуття й думки), екзистенційний спосіб життя (тенденція жити повно й насичено в кожний момент існування), організмична довіра (здібність приймати свої внутрішні відчуття й орієнтуватися у виборі поведінки на них, а не на зовнішні обставини), емпіричну свободу (здатність до вільного й відповідального вибору), креативність [20].

Варто зазначити, що Дж.Бьюдженталь вважає головною справою людини саме її життя, те, як вона ним розпоряджається, у зв'язку з чим він розглядає природні й соціокультурні обставини лише як матеріал, передумови, на основі яких людина будує своє життя [4]. За Д.Бьюдженталем, бути для людини живою – це тільки питання ступеня, оскільки проживання є «фундаментальною справою життя», й кожна людина цією справою займається, але по-різному. Тому основними характеристиками особистості, здатної до аутентичного існування, є такі: повне усвідомлення моменту, здатність до здійснення вибору способу життя у певний момент, уміння взяти відповідальність за зроблений вибір [там само].

Згідно з поглядами Р.Мея, обов'язковою умовою існування особистості, першою складовою цього поняття є воля, що виражається в умінні брати відповідальність за вчинки і кінцевий підсумок власного життя [15]. Крім цього, дослідник виділяє індивідуальність – здобуття людиною свого істинного «Я» за допомогою свідомості й прийняття; соціальну інтегрованість, що виражається у звільненні від почуття неповноцінності для досягнення соціально корисного результату й уміння брати на себе соціальну відповідальність; духовну напруженість, що пов'язана з поняттями волі, автономії й моральної відповідальності, яка відображає суперечливість природи людини. Внутрішня напруга призводить особистість до неперервної роботи духовного начала, усвідомлення своєї духовності й підтримання стійкої духовної напруги, характерної природі людини, її здібності до трансцендентності, виходу за межі власного «Я».

У працях Е.Шострома також дається характеристика особистості, яка самореалізується, особистості-«актуалізатора», якій притаманні: чесність (прозорість, відвертість, аутентичність) – здатність бути чесним у будь-яких почуттях; усвідомленість (відгук, життєнасичуваність, інтерес) – здатність бачити й розуміти себе та інших, уміння людини сформулювати власну думку про будь-що в житті; воля (спонтанність, відкритість) – здатність вільно виявляти потенціал, бути господарем свого життя; довіра (віра, переконання) – віра в інших і себе, прагнення контактувати з людьми, зв'язок із життям, життя «зараз», здатність долати труднощі «тут і тепер» [26].

Як зазначають автори праці «Теорії личности» Л.Хьелл та Д.Зіглер, Г.Оллпорт виокремлює такі риси психологічно зрілої людини: функціональну автономію й усвідомленість мотивів поведінки; широкі межі «Я»; здатність до теплих, сердечних соціальних стосунків без власницьких почуттів, до співчуття (терпимість до різноманітності у цінностях, установках, спільність з усіма людьми); емоційну нестурбованість і самоприйняття (позитивний образ себе, терпимість до фрустрацій і власних недоліків, уміння висловлювати свої думки й почуття, (враховуючи думки й почуття інших); реалістичність сприйняття, досвіду, мети; здатність до самопізнання й почуття гумору (чіткі уявлення про свої сильні сторони й слабкості); цілісну життєву філософію [23].

Неможливість зведення до одного інтегративного показника характеристик особистості, яка самореалізується, пояснюється багатозначністю та суперечностями цього поняття. С.Мадді узагальнив характеристики, запропоновані деякими авторами, та виокремив такі: відкритість досвіду, що охоплює емоційність і рефлексію; буття «тут і тепер» (рухомість, адаптивність, спонтанність, індуктивне мислення); віру в організаційний процес; волю в житті (почуття вільної волі й контролю над життям); творчість [10]. Р.Нельсон-Джоунс на основі праць К.Роджерса та А.Маслоу виділяє шість характеристик людей, які повноцінно функціонують і самоактуалізуються: відкритість для досвіду, раціональність, особиста відповідальність, самоповага, здатність до встановлення й підтримання добрих особистих стосунків, моральний спосіб життя [16].

Більшість наукових праць дослідників радянського та пострадянського періоду базуються на аналізі зазначених характеристик, адаптованих до нашої дійсності, що виявляються за допомогою різноманітних діагностичних інструментаріїв у різних груп людей, які мають статево-вікові, професійні та інші відмінності порівняно з іншими психологічними типами.

Праця Е.В. Галажинського є спробою аналізу проблеми самореалізації людини з погляду теорії психологічних систем, основу якої становить синергетична парадигма. Дослідник зазначає, що самореалізація є «тим інтегруючим фактором, з яким пов'язане вирішення проблем життєвого самовизначення, вибору життєвих середовищ,

адекватніших для самоздійснення й формування життєвих стратегій» [6, с. 7], а «прагнення до творчої самореалізації є виявом справжньої природи людини, яка не залишає їй вибору» [там само, 25].

Спираючись на ідеї В.Є. Ключка, Е.В. Галажинський розглядає людину як відкриту психологічну систему, а самореалізацію – як форму вияву самоорганізації людини. Сенси детермінують самореалізацію репродуктивного типу, а цінності – продуктивно-нададаптивного. Ці два типи самореалізації доцільно розуміти і як рівні самореалізації, вищим із яких є творча (продуктивно-нададаптивна) самореалізація.

Феномен «нададаптивність» охоплює універсальну властивість самоорганізуючих систем будь-якої природи – самодетермінація як вияв системної детермінації. Як зазначає Е.В. Галажинський, саморух, саморозвиток властиві будь-яким відкритим самоорганізованим системам. Розуміючи самореалізацію особистості як спосіб саморозвитку, адекватний для людини, наділеної свідомістю, вважаємо її іманентною, інваріантною ознакою, властивою всій природі, а не лише природі людини. При цьому вважаємо, що існує культурно-історичний діапазон, всередині якого здійснюється перехід від самореалізації як супутнього явища, обов'язкового компонента будь-якої взаємодії системи з оточенням, до самореалізації як усвідомленого способу існування особистості. Лише тоді самореалізація починає визначати спосіб життя особистості, а багатовимірний світ людини виступає у своїх ціннісних координатах як простір для самореалізації, самоздійснення й самотворення [6, с. 41].

Розглядаючи самореалізацію необхідним атрибутом розвитку дорослої людини, Л.О. Коростильова визначає цей феномен як здійснення можливостей розвитку «Я» за допомогою власних зусиль, співтворчості, співдіяльності з іншими людьми (близьким і далеким оточенням), соціумом і світом у цілому [10]. Самореалізація передбачає збалансований і гармонійний розвиток різноманітних аспектів особистості шляхом докладання адекватних зусиль, спрямованих на розкриття генетичних, індивідуальних і особистісних потенціалів. У найзагальнішому вигляді самореалізація як процес реалізації себе – це здійснення самого себе в житті й буденній діяльності, пошук і ствердження свого особливого шляху в цьому світі, своїх цінностей і смислу свого існування у будь-який момент часу. Самореалізація здійснюється тоді, коли у людини є сильний збуджувальний мотив для особистісного зростання [там само, с. 52]. На основі виділення критеріїв (задоволеність і корисність – продуктивність) Л.О. Коростильова вибудовує структурно-функціональну модель самореалізації, що уможливує визначення умов для ефективної самореалізації.

Обираючи шляхи й засоби професійної самореалізації, людина співвідносить власні бажання («хочу» – інтереси, бажання, захоплення, що спонукають до активності; вища планка можливостей

самореалізації, аутентичних особистості) з можливостями («можу» – самопізнання своїх можливостей, ставлення до себе, самооцінка) і необхідністю, переважанням («потрібно» – самоорганізація, що охоплює саморегуляцію, а також уявлення про соціальні запити особистості). Зміст цих блоків зумовлюється ціннісними орієнтаціями, смисложиттєвими установками людини, її мотиваційно-потребнісною сферою. При цьому потреба в самореалізації здійснюється за допомогою потреб у творчості, соціально перетворювальній діяльності, втіленні предметного вияву своєї діяльності.

Умовою вибору ефективної стратегії самореалізації є стійкий баланс, гармонія блоків «хочу», «можу», «потрібно». В цих блоках виявляються особистісні характеристики. А свій реальний стан розвитку «маю» визначається на основі знань, умінь, якостей, властивостей.

Блок «прийняття рішення» охоплює інтегрально-особистісні характеристики (образ світу). Систему особистісних смислів в образі світу утворюють спрямованість (на себе, інших, на об'єкти навколишнього світу), змістове структурування й інші компоненти.

Вплив усіх блоків структурно-функціональної моделі інтегрує блок «реалізація» і, залежно від перебігу процесу самореалізації й отриманих результатів, має обернений зв'язок у вигляді корекційного впливу. Результат прийняття рішення співвідноситься з критеріями самореалізації, системою цінностей і затратами (інтелектуальними, емоційними, енергетичними, часовими) для його здійснення. Окрім рефлексії, інтеріоризації й ідентифікації у порівнянні з «ідеальним Я» (іншим, соціумом, світом) умикається механізм екстеріоризації, що забезпечує реалізацію нових стратегій [10, с. 58]. Найпереконливішою є концепція самореалізації Д.О. Леонтьєва, який розуміє творчу самореалізацію, прагнення до неї провідною рушійною силою розвиненої особистості, що збуджують і спрямовують її діяльність. Тому він пов'язує проблему самореалізації з питаннями походження, сутності і характеру творчих сил людини й можливість їх діяльної реалізації [12, с. 156].

Поділяємо думку Г.Батищева, що «сутність людини саме й повинна полягати в тому, що вона не має окремої, визначеної, обмеженої сутності» [2, с. 97].

Природні сили характеризують можливості людини; справжньою людиною стає, коли її природні сили у процесі діяльного, практичного опанування світу перетворюються у сутнісні сили, «витискуючи» зі світу людини її сутнісний зміст. У цьому становленні відбувається злиття двох сутнісних характеристик людини: універсальної діяльної здатності індивіда, яка початково виступає як його природні сили, й конкретно-історичної системи суспільних відносин, які постають поза й незалежно від індивіда. Тому здобуття людиною сутнісних сил є водночас і здобуття ним цілісності свого буття.

Становлення сутнісних сил людини – процес їх «виращування» із предметних форм культури шляхом розпредмечування останньої (Г.С. Батищев). При цьому розпредмечування можна розглядати лише в єдності зі зворотнім процесом – опредмечуванням сутнісних сил, їх переходом із діяльних у предметні форми існування. Самореалізація розуміється як процес опредмечування сутнісних сил особистості у багатоманітності соціальної діяльності [9].

Розглядаючи самореалізацію з позиції форм, у яких може протікати цей процес, Д.О. Леонтьєв використовує поняття «культуризація» (опредмечування людини в об'єкті; при цьому опредмечування не зводиться до вияву речей: у ролі «предмета» можуть виступати традиції, звичаї, фольклорні твори) і «персоналізація» як дві взаємопов'язані форми реалізації людиною своєї родової сутності у вільній, творчій діяльності.

Водночас ні вплив особистості на конкретних інших людей, ні внесок у культуру не може бути самоціллю, кінцевою, глибинною мотиваційною основою сутнісної самореалізації особистості. Цією основою є внесок особистості в людство в цілому, якому вона й адресує себе, адже лише таким шляхом людина здатна здобути особисте безсмертя. На думку Д.О. Леонтьєва, основу прагнення людини до самореалізації становить не завжди зрозуміле прагнення до безсмертя, яке може усвідомлюватися в різних формах: як прагнення поліпшити знання, умови життя людей, передати іншим знання й досвід, розкрити людям смисл тощо [12, с. 157]. «Саме усвідомлення обмеженості свого індивідуального існування у вимірах вічності породжує у людини прагнення вийти за межі цієї скінченності, з найбільшою повнотою реалізувати себе у процесі свого історичного життя» [20, с. 60].

Аналіз наукової літератури з проблеми самореалізації дає можливість стверджувати, що теза Н.Р. Бітянкової про те, що «феномен саморозвитку лишається нерозкритим на етапах дорослішання особистості» [3, с. 3], є досі актуальною. Більшість дослідників, навіть якщо онтологічний аспект проблеми самореалізації не є предметом їх спеціального розгляду, вказують на його значущість у цілому й на значущість окремих вікових періодів у житті людини з погляду становлення цього феномена.

Деякі дослідники, зокрема Н.В. Тимофєєва, вважають за можливе обстоювати самореалізацію щодо молодшого шкільного віку і навіть дошкільного [22]. У цьому разі відбувається підміна понять і йдеться не про самореалізацію, а про створення оптимальних умов для розвитку особистості дитини.

Більшість психологів наголошують на особливій значущості підліткового віку для формування цього феномена.

Г.А. Цукерман та Б.М. Мастеров прагнуть визначити той момент, коли зростаюча особистість від розвитку переходить в режим саморозвитку, стає

суб'єктом власного розвитку, здатним до планування, проектування життєвого шляху, називають його періодом «другого народження особистості» – підлітковим [24].

Особливості становлення самореалізації у підлітковому віці є предметом спеціального дослідження Є.Є. Вахромова [5] і С.С. Гіля [7]. Є.Є. Вахромов зазначає, що нижня вікова межа можливого спостереження повноцінних актів самоактуалізації визначається в підлітковому віці й пов'язується з: оволодінням підлітком понятійним рівнем мислення; наявністю певної зрілості механізмів центрального гальмування; накопиченим у попередній період розвитку вмінням позитивно розв'язувати ситуаційно зумовлені проблеми; наявністю тенденції до саморозвитку в мотиваційній сфері [5, с. 97].

У цьому разі можливий, але не є невимушеним, перехід підлітка від фантазування, мрії та ігрових мотивів, що домінують у дитинстві, до створення реалістичних життєвих планів і спроб їх реалізації за допомогою багатокрокових стратегій до самореалізації.

«Самоактуалізація» і «самореалізація», дещо рідше «саморозвиток», у дослідженнях зарубіжних і вітчизняних учених використовуються як синоніми (А.Маслоу, К.Роджерс та ін.). Проте, згідно з поглядами Д.О. Леонтьєва, змішування поняття самореалізації з процесами самовираження, самоствердження й саморозвитку має принципове значення, оскільки поняття «самоактуалізація» охоплює всі ці процеси, ігноруючи суттєві відмінності між ними. Така теоретична аморфність поняття самоактуалізації стала найсуттєвішим недоліком теорії А.Маслоу, спричинивши ускладнення можливості операціоналізації цього терміна [12; 17].

На узагальнений характер терміна «самореалізація» щодо понять «самоактуалізація», «самоствердження», «саморозвиток» вказує й Л.О. Коростильова, зазначаючи, що деяка відмінність у термінах «самореалізація» та «самоактуалізація» пов'язана з різними акцентами щодо існування особистості – суб'єктивному, внутрішньому (самоактуалізація), і об'єктивному, зовнішньому (самореалізація). Дослідниця наголошує: «Але як самоактуалізація – це завжди актуалізація, тобто вираження, себе, своєї істинної природи зовні, так і самореалізація – це завжди реалізація свого справжнього Я» [10, с. 36].

Основою для розмежування цих понять у Д.О. Леонтьєва є специфіка потреб, що провокують ту чи іншу діяльність [12]. Під час розгляду самореалізації в структурі потреб Д.О. Леонтьєв пропонує варіант зняття суперечності між двома позиціями: з одного боку, самореалізація не аналогічна іншим потребам; а другого – не завжди потреби пов'язані із самореалізацією. Вчений вважає, що наявної суперечності між ними можна уникнути, якщо визнати зв'язок самореалізації з відповідним класом потреб. У цьому разі він спирається на власну «трирівневу типологію потреб». Перший рівень – це потреби у володінні предметом, його фізичному

вживанні. Другий – це потреби у розпредмечуванні «світу людини», в освоєнні форм діяльності, кристалізованих у предметах матеріальної й духовної культури. Третій – це потреби в опредмечуванні, втіленні своїх сутнісних сил, своєї живої діяльності у предметних внесках. Д.О. Леонтьєв вважає, що потребу в самореалізації можна ототожнити із третім рівнем потребнісної структури (потреба у творчості, особистісному спілкуванні, соціально-перетворювальній діяльності, материнстві тощо). Цей підхід дозволяє здійснити розмежування самореалізації з такими родовими поняттями, як «самовираження», «самоствердження», «саморозвиток» і «самоактуалізація».

З огляду на проаналізовані концепції та підходи, у своєму дослідженні ми розуміємо самореалізацію як спеціально організовану суб'єктом діяльність, метою якої є втілення ним власного призначення, а також результат цієї діяльності, тісно пов'язаний із саморозвитком та самоствердженням особистості.

Як засвідчують проаналізовані дослідження, самореалізація – це прерогатива дорослої людини, на чому, зокрема, наголошує К.О. Абульханова-Славська, стверджуючи, що самореалізація можлива лише тоді, коли самопізнання власних здібностей уже завершене, повністю сформований «образ Я» і вироблена готовність особистості забезпечити сукупність зовнішніх умов самореалізації.

Отже, самореалізація яскраво виявляється в юнацькому віці та в період переходу до дорослості, а її становлення за віковими характеристиками в цілому збігається з процесом професійного становлення особистості майбутнього вчителя.

Узагальнення теоретичних засад розв'язання проблеми самореалізації дає змогу стверджувати: професійна самореалізація – це інтегративна характеристика особистості, що фіксує стан її розвитку як професіонала, за допомогою професійної свідомості, мотивів досягнень у професії, спрямованості її діяльності на реалізацію професійного ідеалу за відповідних соціальних умов, засобами професійної самоосвіти, самовиховання, саморозвитку та самоствердження.

Ми погоджуємося із Д.О. Леонтьєвим, що мотивом цієї діяльності є прагнення продовжити себе як особистість в інших людях, транслюючи власну індивідуальність за допомогою творів (культуралізація), а також шляхом безпосередніх змін, які відбуваються в інших людях (персоналізація). Сутнісні сили людини, на думку Д.О. Леонтьєва, повинні переважати «історично накопиченим родовим здібностям людства» й бути здатними «збагатити ці родові здібності» [12, с. 167]. У цьому випадку потрібно розглядати рівень самореалізації (вищий) і, відповідно, критерії.

Отже, якщо самореалізацію розуміти як діяльність, обов'язковою характеристикою якої є цілеспрямованість, то питання критеріїв її успішності є обов'язковим. Воно й визначає подальші наукові пошуки.

Література

1. **Алексеев В.П.** Биологическая адаптация человеческих популяций к природным условиям в эпоху палеолита / В.П. Алексеев // Первобытный человек и природная среда. – М., 1974.
2. **Батищев Г.С.** Деятельностная сущность человека как философский принцип / Г.С. Батищев // Пролемы человека в современной философии. – М., 1969.
3. **Битянова Н.Р.** Проблема саморазвития личности в психологии: Аналитический обзор / Н.Р. Битянова. – М.: МПСИ: Флинта, 1998.
4. **Бьюдженталь Дж.** Искусство психотерапевта / Дж.Бьюдженталь. – СПб.: Питер, 2001.
5. **Вахромов Е.Е.** Психологические концепции развития человека. Теория самоактуализации: учеб. пособие / Е.Е. Вахромов. – М.: Междунар. пед. акад., 2001.
6. **Галажинский Э.В.** Системная детерминация самореализации личности: дисс. ... д-ра психол. наук / Э.В. Галажинский. – Томск, 2002.
7. **Гиль С.С.** Педагогические условия самореализации подростков: автореф. дисс. ... канд. пед. наук / С.С. Гиль. – Екатеринбург, 1995.
8. **Дьяченко Н.И.** Психология высшей школы: учеб. пособие для вузов / Н.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск: Изд-во БГУ, 1981. – 383 с.
9. **Коган Л.Н.** Цель и смысл жизни человека / Л.Н. Коган. – М.: Мысль, 1984.
10. **Коростылёва Л.А.** Психология самореализации личности: брачно-семейные отношения / Л.А. Коростылёва. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000.
11. **Лекторский В.А.** Объект. Субъект. Познание / В.А. Лекторский. – М., 1980.
12. **Леонтьев Д.А.** Самореализация и сущностные силы человека / Д.А. Леонтьев // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / под ред. Д.А. Леонтьева, В.Г. Щур. – М., 1997.
13. **Маслоу А.** Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб.: Евразия, 1999. – 479 с.
14. **Маслоу А.** Психология бытия: пер. с англ. / А. Маслоу. – М.: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 1997.
15. **Мэй Р.** Искусство психологического консультирования / Р.Мэй. – М., 1994.
16. **Нельсон-Джоунс Р.** Теория и практика консультирования / Р.Нельсон-Джоунс. – СПб.: Питер, 2000.
17. **Петровский А.В.** Основы теоретической психологии / А.В. Петровский. – М., 1998.
18. **Психологическая энциклопедия** / под ред. Р.Корсини, А.Ауэрбаха; науч. ред. пер. А.А. Алексеева. – М., 2003.
19. **Рубинштейн С.Л.** Принцип творческой самодеятельности / С.Л. Рубинштейн // Вопросы философии. – 1989. – №4. – С. 39–53.
20. **Роджерс К.** Взгляд на психотерапию. Становление человека / К.Роджерс. – М., 1994.
21. **Rogers C.R.** A theory of therapy, personality and interpersonal relationships, as developed in the client-centered framework / C.Rogers // Psychologi: a study of science / Ed. By S.Koch. – N. Y., 1959.
22. **Тимофеева Н.В.** Самореализация личности дошкольника в обучении как педагогическая проблема:

автореферат дисс. ... канд. пед. наук / Н.В. Тимофеева. – Хабаровск, 1999.

23. **Хьелл Л.** Теории личности / Л.Хьелл, Д.Зиглер. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608 с.
24. **Цукерман Г.А.** Психология саморазвития / Г.А. Цукерман. – М.: Интерпракс, 1995.
25. **Фромм Э.** Иметь или быть? / Э.Фромм. – М., 1986.
26. **Шостром Э.** Анти-Карнеги, или Человек-манипулятор / Э.Шостром. – Мн., 1992.

Анотації**Валерій РАДУЛ****Особливості дослідження професійної самореалізації особистості у наукових теоріях та концепціях (друга половина ХХ століття)**

У статті на основі дослідження різних наукових підходів та концепцій виокремлено найсуттєвіші щодо проблеми самореалізації особистості. Обґрунтовано, що потреба саморозуміння, самопізнання, самоактуалізації, самоздійснення й інших феноменів «само» розвивається разом із розширенням знань людини про світ і себе саму, із зростанням суб'єктивних можливостей й ускладненням завдань, що постають перед нею.

Ключові слова: особистість, самореалізація, професійне становлення, концепція, соціалізація, діяльність.

Валерій РАДУЛ**Особенности исследования профессиональной самореализации личности в научных теориях и концепциях (вторая половина ХХ века)**

В статье на основе исследования разных научных подходов и концепций выделено наиболее существенные относительно проблемы самореализации личности. Обосновывается, что потребность самопонимания, самопознания, самоактуализации, самоосуществления и других феноменов «само» развивается вместе с расширением знаний человека о мире и себе самом, с возрастанием субъективных возможностей и усложнением заданий, которые возникают перед ним.

Ключевые слова: личность, самореализация, профессиональное становление, концепция, социализация, деятельность.

Valeriy RADUL**The specific features of study of person's professional self-realisation in scientific theories and concepts (second half of the XXth century)**

On the basis of research of various scientific approaches and concepts the most essential problems of self-realisation of personality are singled out. In the article it is proved that the need for self-understanding, self-knowledge, self-actualization, self-fulfillment and other phenomena of «self» develops along with the expansion of human knowledge about the world and himself, with increasing complexity of subjective possibilities and challenges it faces.

Keywords: personality, self-realisation, professional development, conception, socialization, activity.